

**LANDBOUW IN ONTWIKKELING:
BALANS VAN VEERTIG JAAR**

door Dr. A. Kuyvenhoven

**Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
gewoon hoogleraar in de Agrarische Ontwikkelings-
economie aan de Landbouwwuniversiteit Wageningen op
donderdag 16 november 1989**

LANDBOUW IN ONTWIKKELING: BALANS VAN VEERTIG JAAR

INLEIDING

Mijnheer de rector magnificus, dames en heren,

Wie aan het einde van de jaren tachtig terugziet op ruim veertig jaar economische ontwikkeling van de derde wereld, ontwaart een paradoxale verscheidenheid aan ervaringen. Spectaculaire verbeteringen in levensverwachting, bestrijding van kindersterfte, onderwijs, ontwikkeling van technologie, en infrastructuur zijn bereikt. Grote delen van de derde wereld zijn thans zelfvoorzienend in voedsel en hebben een indrukwekkende industriële capaciteit opgebouwd, dit alles bij een historisch ongekend hoge bevolkingsgroei.

Tegelijkertijd zijn in absolute zin armoede en werkloosheid voortdurend toegenomen en is de inkomensongelijkheid, nationaal en internationaal, zeer ongelijk gebleven. Honderden miljoenen in Afrika en Zuid-Azië lijden aan chronische ondervoeding.¹ Dat een herverdeling van slechts enkele procenten van de wereldvoedselproductie voldoende zou zijn om een ieder naar behoefte te voeden, illustreert hoezeer armoede en honger samenhangen. Niet gebrek aan voedsel, maar ontoereikende inkomens en tekortschietende verdelingsmechanismen verklaren waarom een belangrijk deel van de wereldbevolking nog steeds ondervoed is.

Uiteenlopende ontwikkeling

Zeer uiteenlopend is de afgelopen vier decennia het verloop van de algemene levensstandaard in grote delen van de derde wereld geweest.² Vrijwel alle

ontwikkelingslanden in Azië en Afrika verkregen hun onafhankelijkheid in de na-oorlogse periode van ongekend hoge economische groei in de geïndustrialiseerde wereld. Deze groei werd gekenmerkt door vrijwel volledige werkgelegenheid, geringe inflatie en een mede door handelsliberalisatie sterk expanderende wereldhandel.¹ Bij overigens grote verschillen in levensomstandigheden tussen de relatief rijkere landen van Latijns-Amerika en de arme landen in Zuid-Azië, vertonen groei-indicatoren in de jaren vijftig en zestig slechts graduele verschillen. Met uitzondering van Oost-Azië is de toename van de levensstandaard in de middeninkomenslanden systematisch hoger dan in de lageinkomenslanden: een eerste signaal van toenemende differentiatie. De inkomensontwikkeling per hoofd in de derde wereld als geheel blijft in deze periode overigens achter bij die in de rest van de wereld.

Het loslaten van het systeem van vaste wisselkoersen en de opkomst van de OPEC-landen markeren in de jaren zeventig belangrijke wijzigingen in de internationale economische verhoudingen. Het groeitempo in de industriële wereld neemt aanmerkelijk af, werkloosheid en inflatie stijgen, aan de periode van handelsliberalisatie komt een einde, en de aanvankelijk ruim beschikbare en door inflatie ondergeprijsde oliegeden financieren de snel oplopende tekorten op de handelsbalans van vele Latijns-Amerikaanse en Afrikaanse landen. Het aangaan van deze schulden stelt de ontwikkelingslanden wel in staat hun groeitempo te handhaven, zodat de inkomensgroei per hoofd in de zeventiger jaren voor de eerste maal die van de industriële landen overtreft. Een aantal Afrikaanse landen vertoont in

deze periode reeds de eerste tekenen van een absolute daling in de levensstandaard.

Wordt na de wereldrecessie in de eerste helft van de jaren tachtig de balans opgemaakt, dan zijn Latijns-Amerika en Afrika bij een snel opgelopen reële rente door een diepe schulden crisis getroffen, en heeft zich een proces van algemene verarming ingezet. Als in dezelfde periode de ruilvoet voor Afrika bezuiden de Sahara met ruim een derde daalt, betekent dit voor veel landen dat het inkomen per hoofd verder terugloopt tot het niveau ten tijde van de dekolonisatie in de jaren zestig. Deze ontwikkeling gaat gepaard met stagnerende voedselproductie, sluiting van industriële bedrijven, teruglopende investeringen, en verwaarlozing van infrastructuur en voorzieningen. Een vierde wereld van gemarginaliseerde landen in Afrika ontstaat.

De achteruitgang in belangrijke delen van Afrika en Latijns-Amerika, en parallel daaraan de omkering van kapitaalstromen (waaronder vluchtkapitaal) en de opkomst van schuldverlichting als nieuw beleidsinstrument, staat in sterk contrast met de ontwikkelingen in Azië. Interne aanpassingen en hervormingen, hoge uitvoergroei van met name industriële produkten, en sterk teruglopende netto invoer van voedsel als gevolg van de Groene Revolutie, stellen de Aziatische landen in staat het tempo van de verbetering in levensomstandigheden te handhaven, zo niet te verhogen. De opvallende vooruitgang in de lage-inkomenslanden China en India, en het toenemend concurrentievermogen van de nieuwe industrialiserende landen in Oost-Azië, resulteren de afgelopen twee decennia in een hogere

inkomensgroei per hoofd in Azië dan in Europa en Noord-Amerika.

Betekenis van ontwikkelingseconomie

Gestage en soms spectaculaire verbetering in levensomstandigheden naast stagnatie, marginalisering en achteruitgang; niets illustreert beter het complexe karakter van het ontwikkelingsproces. Geen wonder dat Singer (1988) benadrukt dat ontwikkeling verschillend wordt ervaren en geïnterpreteerd, niet in het minst omdat het daarvoor vereiste theoretische denkkader op verschillende wijze kan worden geformuleerd.

Vanuit het economisch denken beoogt de ontwikkelingseconomie bij te dragen tot een beter inzicht in de structuur en het gedrag van economieën met een laag inkomen per hoofd (Lewis, 1984). Beter inzicht in een veelzijdig proces van slagen en falen dat zich in de loop van de tijd ontvouwt onder wisselende interne en externe omstandigheden. Nieuwe ervaringen kunnen daarbij, met een zekere tijdsvertraging, aanleiding geven tot aanpassing van de theorie en bijstelling van beleid. Het terugdringen van de tijdsperiode die met dit leerproces is gemoeid, maar ook het tijdig onderkennen van de repliceerbaarheid van bestaande ervaringen, zijn daarbij belangrijke uitdagingen. Beter inzicht ook in de verleiding keer op keer het ontwikkelingsproces te vereenvoudigen tot succesverhalen, problemen of mislukkingen die passen in een vertrouwd denk- of beleidskader. Discussies op basis van inzichten en argumenten kunnen zo snel ontaarden in polarisatie van standpunten, die een eenvoud van keuze suggereren

die zelden of nooit met de werkelijkheid van het ontwikkelingsproces overeenkomt.

Onder hen die zich beroepsmatig met vraagstukken van ontwikkeling bezighouden, nemen economen een belangrijke plaats in. Verwondering behoeft dit niet te wekken, want voor samenlevingen waarin armoede en schaarste overheersen, kan de econoom uit een rijke traditie putten. Vanaf het midden van de 18de eeuw tot ver in de 19de eeuw hebben de klassieke economen zich, van Adam Smith tot Karl Marx, bezig gehouden met de vraag of en hoe de levensomstandigheden van brede lagen van de bevolking verbeterd kunnen worden door economische groei. In de zich geleidelijk industrialiserende wereld van de 19de eeuw, waarin armoede wijd verspreid was, heeft Meier (1984) de econoom daarom gekarakteriseerd als "trustee of the poor".

In deze langdurige periode van moderne economische groei verschuift de aandacht zich gaandeweg van de "magnificent dynamics" naar "resource allocation", van groei naar allocatie van produktiemiddelen. Met de opkomst van de neo-klassieke economie rond 1870 komen vraagstukken van doelmatigheid in de aanwending van schaarse middelen voor alternatief gebruik centraal te staan. In deze wereld van schaarste ziet de econoom toe op doelmatigheid door verantwoord gebruik, zorgvuldige afweging, rationeel gedrag en erkenning van belangen. Hij is, in Arrow's woorden, de "guardian of rationality".⁴

In het ontwikkelingsproces zoals zich dat de afgelopen 40 jaar heeft voltrokken, kunnen een aantal thematische hoofdlijnen worden onderkend. De belangrijkste daarvan wil ik u vanmiddag presenteren.

Daarbij zal ruime aandacht worden geschonken aan de wijze waarop vanuit de ontwikkelingseconomie is gepoogd tot een beter inzicht in de met ontwikkeling gepaard gaande veranderingsprocessen te komen. Aan de speciale rol en betekenis van landbouw in ontwikkeling zal het laatste deel van mijn rede zijn gewijd. "Trustee of the poor" en "guardian of rationality"; het is in dit aloude spanningsveld tussen rechtvaardigheid en doelmatigheid, tussen een warm hart en een koel hoofd, dat de door Meier verwoorde bijdrage van de econoom aan het ontwikkelingsproces kan worden getoetst.

VEERTIG JAAR ECONOMISCHE ONTWIKKELING

Voor de meeste Aziatische en Afrikaanse landen markeert de periode na de Tweede Wereldoorlog het begin van politieke onafhankelijkheid, en daarmee van een economisch beleid gericht op zelfstandige en snelle ontwikkeling. Over de wijze waarop ontwikkeling tot stand kon komen en welke strategie daarbij het best gevolgd kon worden was weinig bekend, behoudens het klassieke standpunt dat voor economische groei kapitaalaccumulatie, scholing en produktiviteitsstijging door technische vernieuwing vereist zijn. Wel waren de verwachtingen hooggespannen en optimistisch.

De Keynesiaanse hervormingen tijdens de crisisjaren en de ervaringen met een strakgeleide oorlogseconomie hadden de mogelijkheden van een actief, macro-economisch overheidsbeleid gericht op maximale benutting van alle hulpbronnen ten behoeve van produktie en werkgelegenheid aangetoond. Het succes van het na-oorlogse Marshall Plan illustreerde de

effectiviteit van omvangrijke internationale kapitaaloverdrachten. Met de oprichting in Bretton Woods van het IMF en de Wereldbank leken op internationaal gebied de lessen van het nationalistische beleid van de jaren dertig gedeeltelijk geleerd. Gedeeltelijk, want tot de instelling van de internationale handelsorganisatie ITO, met als doel stabilisatie van grondstoffenprijzen en bevordering van ordelijke wereldhandel, kwam het niet. Aan het GATT zou alleen deze laatste taak worden toegekend.

Structuralisme en groei

Het is in deze periode van sterk toenemende aandacht voor de economische vraagstukken waarvoor de nieuwe ontwikkelingslanden zich zien geplaatst, dat de grondslagen van de ontwikkelingseconomie worden gelegd. Eenvoudig was deze beginperiode niet, want noch op de neo-klassieke noch op de Keynesiaanse economie kon in methodisch opzicht gemakkelijk een beroep worden gedaan. De sterke nadruk van de neo-klassieke theorie op "resource allocation" via een redelijk functionerend marktmechanisme leek niet het meest voor de hand liggende uitgangspunt voor de economische analyse van arme landen. Gefragmenteerde en door transportproblemen geïsoleerde markten, gebrekkige informatievoorziening, omvangrijke externe effecten en schaalvoordelen, onvolkomen concurrentie, overheidsinterventie, en afwezigheid van ondersteunende instituties riepen ernstige twijfel op over de juistheid en relevantie van door zulke markten gegeven prijssignalen.

De Keynesiaanse macro-analyse bood evenmin een vruchtbaar uitgangspunt. Cyclische werkloosheid door

tekortschietende vraag resulterend in onderbezetting van de bestaande produktiecapaciteit, verschilt fundamenteel van een chronisch arbeidsoverschot door gebrek aan produktiecapaciteit in ontwikkelingslanden. Uitbreiding van produktiecapaciteit door aanbodvergrotenende maatregelen zoals hogere besparingen en investeringen, niet vraagverruiming, is daarbij het centrale vraagstuk.

Een geheel andere benadering om de ontwikkelings-economie als een afzonderlijke subdiscipline te beschouwen, met een eigen, op de problemen van onderontwikkeling afgestemd begrippenapparaat⁵, bleek op haar beurt te verstrekkend. Grote verschillen in toepassingsomstandigheden behoeven op zichzelf immers geen consequenties voor het te hanteren begrippenapparaat te hebben. Wel moet worden erkend dat de veronderstellingen van waaruit gewerkt wordt zodanig verschillend kunnen zijn tussen minder en meer ontwikkelde landen, dat in veel gevallen een grondige aanpassing van probleemstelling, begrippen en analyse nodig kan zijn. Het onderkennen van deze verschillen in omstandigheden – waaronder vele van niet-economische aard – is daarom een noodzakelijk onderdeel van een op ontwikkelingslanden gerichte opleiding.⁶

Positief oriënteert de ontwikkelingseconomie zich in deze beginfase op de klassieke visie op groei en ontwikkeling, en op Keynesiaanse begrippen voor macro-economische samenhangen en de rol van de overheid. Aarzelend staat men tegenover de neo-klassieke analyse van markten en prijzen. In plaats daarvan wordt een structuralistische benadering van ontwikkeling voorgestaan, met nadruk op een

starre, traag reagerende en onevenwichtige produktiestructuur, en onvoldoende infrastructurale en institutionele voorzieningen. Het zijn deze structurele factoren die verantwoordelijk worden geacht voor beperkte uitvoermogelijkheden, gebrekkig functionerende markten, een rudimentaire industrie, en grote onevenwichtigheden bij fluctuaties in landbouw- en uitvoeropbrengsten.⁷ Grootscheepse investeringen en technische vernieuwingen ter verhoging van de produktiviteit en diversificatie van activiteiten, worden unaniem gezien als middel om de "vicious circles of poverty" te doorbreken, en een proces van versnelde economische ontwikkeling in gang te zetten.

Industrialisatie en planning

De uit het bovenstaande voortvloeiende ontwikkelingsstrategie die tot in de jaren zestig zou worden gevolgd, benadrukt de volgende elementen: (1) snelle kapitaalaccumulatie door hoge niveau's van besparingen en investeringen, (2) weloverwogen industrialisatie gekenmerkt door ondeelbaarheden, complementariteiten en belangrijke externe effecten die protectie rechtvaardigen, (3) welbewuste planning van de ontwikkeling door de overheid met gebruikmaking van buitenlandse hulp, kennis en investeringen.⁸ Dit beeld is uiteraard eenzijdig. Aan het begin van de zestiger jaren zou Schultz (1961) wijzen op het belang van investeringen in scholing en onderwijs voor de opbouw van technisch en administratief vermogen om doelmatig met fysiek kapitaal om te gaan.

Exportpessimisme, deels veroorzaakt door de dalende ruilvoet voor primaire produkten, stimuleerde industrialisatie als voor de hand liggende diversificatie van de economie. Daarin gesteund door de structuralistische analyses van Prebisch (1950) en Singer (1950) richt industrialisatie zich op invoervervanging onder vaak aanzienlijke bescherming. Bij een sterk expanderende na-oorlogse wereldhandel is het een intrigerende vraag waarom zoveel landen hun aanvankelijk juiste beleid van invoersubstitutie zo lang hebben voortgezet, en niet tijdiger gepoogd hebben zich tevens op uitvoer te richten. De grote betekenis van buitenlandse investeringen door het internationale bedrijfsleven zou in de jaren zeventig tot stormachtige discussies aanleiding geven.

Uitvoerige overheidsinterventie werd noodzakelijk geacht om het geschetste proces van grote structurele veranderingen te bewerkstelligen en te ondersteunen. Gevoegd bij de twijfel die heerste over het functioneren van markten bij fundamentele wijzigingen in economische structuur, werd planning en afstemming door de overheid van een veelheid aan activiteiten wenselijk geacht. De snelle ontwikkeling van een indrukwekkend aantal planningstechnieken – voor de coördinatie van macro-economisch beleid tot aan de beoordeling van individuele investeringsprojecten – verschaftte hiertoe een belangrijk hulpmiddel. Of de capaciteit en expertise voor deze taken wel toereikend was, hoe de overheid, anders dan de markt, belangen van partijen afwoog, en wie op dit proces toezag, waren vragen die erkend maar niet als doorslaggevend ervaren werden.

Op eenvoudige wijze zijn door Lewis (1954) deze en andere elementen van ontwikkeling bijeengebracht en van een theoretische basis voorzien in het model van de duale economie. In dit model worden de voorwaarden geanalyseerd waaronder een snel groeiende, moderne sector arbeid zal opnemen die in vrijwel onbeperkte mate in de traditionele, rurale sector beschikbaar is. Door beloningsverschillen tussen de moderne en traditionele sector zal in Lewis' gedachtengang de inkomensongelijkheid eerst toenemen, maar door de zuigkracht van toenemende arbeidsabsorptie na verloop van tijd afnemen onder gelijktijdige verbetering van de rurale levensomstandigheden.

Gespreide ontwikkeling en selectieve overheidsinterventies

De ervaringen van de zestiger en begin zeventiger jaren laten zien dat het ontwikkelingsproces anders zou verlopen dan kort daarvoor werd verwacht en wellicht kon worden voorzien. Bij aanhoudend hoge groei van inkomen en investeringen wordt duidelijk dat op andere terreinen aanmerkelijke scheefgroei optreedt. Toenemende werkloosheid, verder stijgende inkomensongelijkheid, groeiende absolute armoede, tegenvallende landbouwproductie en rurale ontwikkeling, en de achterblijvende ontwikkeling in een groot aantal armste landen, roept in de jaren zeventig ernstige twijfel op over de aard van een economische ontwikkeling die zo weinig gespreid lijkt, en tot grote sociale en politieke spanningen zou kunnen leiden.

Een grondige herwaardering van het begrip ontwikkeling is het gevolg.⁹ Grotere aandacht wordt

gevraagd voor meer rechtstreekse mogelijkheden om de inkomensverwerving van armere bevolkingsgroepen te verbeteren, en voor de voorziening in essentiële levensbehoeften zoals voeding, gezondheid, huisvesting, onderwijs en produktief werk. Meer dan een loutere uitbreiding van doelstellingen beoogt deze nadruk op directe armoedebestrijding, gelijkmatiger verdeling van economische activiteiten, en grotere inschakeling van arbeid vooral een ander patroon van inkomensgroei en ontwikkeling.

Parallel aan deze verbreding van doelstellingen groeit de kritiek op het verstoring karakter van overheidsinterventies. Bedoeld ter bevordering van de groei, blijkt een aantal van deze maatregelen op termijn sterk nadelige gevolgen voor het doelmatig functioneren van de economie te hebben. Overwaardering van de munt, een uitgebreid stelsel van invoerbepalingen, lage kosten van kapitaal in de formele markt, grote verschillen tussen urbane en rurale reële lonen, en een "urban bias" in de opbouw van infrastructuur bevorderen weliswaar industriële produktie voor de binnenlandse markt, vaak op kapitaalintensieve wijze, maar discrimineren landbouw uitvoeractiviteiten. De toenemende stedelijke migratie contrasteert sterk met de beperkte arbeidsabsorptie door de moderne sector. Naast de traditionele rurale sector ontstaat een snel groeiende urbane informele sector gekenmerkt door grote verborgen werkloosheid. Ongewenste prijsverstoringen, verwaarlozing van belangrijke economische activiteiten, en bevordering van deelbelangen in een vergunningeconomie vormen evenzoveel argumenten voor selectieve

overheidsplanning en, waar mogelijk, beter gebruik van het marktmechanisme.

De gewijzigde opvattingen over ontwikkeling en de rol van de overheid leiden in de jaren zeventig tot aanpassingen in beleid die tot op heden hun invloed doen gelden. Een herverdeling-met-groei strategie vindt ingang met grotere nadruk op speciale programma's gericht op armoedebestrijding en betere inschakeling in het ontwikkelingsproces van arme doelgroepen. Het niet kunnen voorzien in eerste levensbehoeften en gebrekkige toegang tot produktieve diensten continueert niet alleen armoede, maar kan ook een verbeterde inkomensverwerving door produktieve arbeid blijvend in de weg staan. Deze inkomensverbetering is als toekomstige financieringsbron vereist voor de instandhouding van voorzieningen ten behoeve van directe armoedebestrijding.

Ontwikkeling gericht op vergroting van produktieve arbeid vestigt de aandacht op het werkgelegenheidspotentieel van een doelmatige landbouw, van rurale industriële ontwikkeling, arbeidsintensieve en op kleine schaal toepasbare produktietechnieken, bevordering van midden- en kleinbedrijf, vooral in aansluiting op een laag-produktieve informele sector, arbeids- en scholingsintensieve exportactiviteiten, en selectieve invoersubstitutie op basis van comparatieve voordelen. Beleidsmatig betekent dit meer prioriteit voor scholings- en gezondheidsprogramma's, met name in de rurale gebieden; meer investeringen in infrastructuur en voorzieningen voor de landbouw; verbetering van de binnenlandse ruilvoet van landbouwprodukten; streven naar een meer neutraal handelsregime door

beter bij de internationale marktverhoudingen aansluitende prijzen; invoering van programma's ter verbetering van de toegang tot krediet, marktkennis en ondersteunende diensten. Het recht doen aan deze problemen van herverdeling en basisbehoeften-voorziening stuit niet zelden op weerstand van inmiddels gevestigde belangen.¹⁰ Verdeling vindt haar grenzen in macht.¹¹

De geschetste ontwikkelingen hebben belangrijke consequenties voor de aard van de overheids-interventies. Het heterogeen karakter van werkgelegenheids- en verdelingsvraagstukken vraagt om een micro-economische benadering van ontwikkeling. Locale participatie van betrokkenen, essentieel voor het welslagen van programma's, vraagt om gedecentraliseerde vormen van planning. De op microniveau gebleken samenhang tussen agrarische en niet-agrarische activiteiten en tussen relevante disciplines vraagt om een geïntegreerd systeem van plattelandontwikkeling.

Op centraal niveau blijken kennis, informatie en uitvoeringscapaciteit vaak onvoldoende voor effectieve regulering van een veelheid van activiteiten. Hernieuwde aandacht ontstaat voor de effectiviteit van markten waarin prijzen de relatieve schaarste weerspiegelen als instrument voor de allocatie en mobilisatie van produktiefactoren. Parallel aan deze neo-klassieke opleving die overheidsinterventie ter verbetering van het functioneren van markten aanbeveelt, wordt een effectiever voorwaarden-scheppend beleid op alle niveaus bepleit.¹² Timmer's bekende uitspraak "Getting prices right" is not the end of economic development. But "getting prices

wrong" frequently is", evolueert tot "getting policies right".¹³ Het samenvallen van deze neo-klassieke met de elders groeiende neo-Marxistische kritiek op de ontwikkelingseconomie en onvrede met het gevoerde beleid en de bereikte resultaten, leidt in de jaren tachtig volgens sommigen tot een "mid-life crisis" van het vakgebied.¹⁴

Aanpassing aan externe factoren

Waren de interne problemen in het proces van ontwikkeling aanzienlijk complexer dan verwacht, pessimisme over de externe omstandigheden bleek tot aan de eerste helft van de jaren zeventig ongegrond. Desondanks vinden aanpassingen aan gewijzigde inzichten over de nadelen van te lang voortgezette en te weinig concurrerende invoersubstitutie slechts langzaam plaats.¹⁵ Krachtige uitvoerbevordering wordt in de jaren zeventig voornamelijk in Azië nagestreefd. Voor andere ontwikkelingslanden zijn in die periode de ruim beschikbare internationale middelen een gemakkelijke financieringsbron voor invoer en groei.¹⁶

De jaren tachtig zullen met name van deze landen een hoge tol eisen. De schulden crisis in Latijns-Amerika en Afrika maakt zware structurele aanpassingen in een dan internationaal ongunstig en weinig gecoördineerd klimaat noodzakelijk.¹⁷ Recente ervaringen van de Wereldbank met structurele aanpassingsprogramma's in bijna 100 landen wijzen uit dat deze aanpassingen gecompliceerd zijn, langzamer zijn verlopen dan verwacht, hoge (sociale) kosten met zich meebrengen, en aanmerkelijke risico's voor de omvang van het investeringsvolume inhouden.¹⁸ Stagnerende groei en

stagnerende herverdeling door noodzakelijke besnoeiing op overheidprogramma's bepalen het economische beeld in veel van deze landen, en roepen ernstige vragen over de verdeling van de aanpassing op.

Zorgvuldig macro-economisch beleid, internationaal concurrentievermogen en een sterke rurale ontwikkeling hebben in Azië in het algemeen tot snelle en succesvolle aanpassing aan gewijzigde internationale omstandigheden geleid. In de belangrijkste schuldenlanden en in Afrika is het resultaat van deze programma's om uiteenlopende redenen veel geringer geweest, en is in een aantal gevallen de achteruitgang in levensomstandigheden nauwelijks tot staan gebracht. Deze teleurstellende ontwikkelingen hebben tot de erkenning geleid dat in veel landen schuldvermindering door overheden en private crediteuren onvermijdelijk is als bijdrage tot de oplossing van de schulden crisis. Strikte koppeling van deze schuldvermindering aan voortgezette aanpassingsmaatregelen is daarbij te verwachten.

LANDBOUWONTWIKKELING

Richten we ons thans meer in het bijzonder op de landbouw, dan roept het geschetste proces van economische ontwikkeling van de afgelopen 40 jaar een tweetal belangrijke vragen op: Wat is de rol van de landbouw in dit proces geweest, en welke factoren hebben op hun beurt de ontwikkeling van de landbouw bepaald? Bij een nadere beschouwing van deze vragen valt het op het eerste gezicht paradoxaal gedrag van de landbouw op. Enerzijds vereist economische groei een voortdurende expansie en

vernieuwing van de landbouw. Om met Lewis (1954) te spreken, agrarische revoluties vallen samen of gaan vooraf aan industriële revoluties. Anderzijds daalt in iedere samenleving bij stijgend inkomen het aandeel van de landbouw in produktie en werkgelegenheid.

De verklaring voor dit gedrag is welbekend. Dalende inkomenselasticiteiten beperken de groei van de vraag volgens de wet van Engel, en snelle produktiviteitsgroei zet de ruilvoet voor onbewerkte landbouwprodukten onder voortdurende druk. Aangezien de landbouw voornamelijk in basisbehoeften voorziet zal deze prijsdrukkende werking wel het reëel inkomen van de verbruiker verbeteren, maar slechts in beperkte mate de vraag naar landbouwprodukten beïnvloeden.

De combinatie van potentieel snelle produktiviteitsgroei en afnemende vraaggroei geeft aan de landbouw een bijzonder karakter. Bijzonder in de zin dat een relatief omvangrijke en traditionele landbouwsector in het ontwikkelingsproces een ingrijpende structurele transformatie ondergaat met uiteenlopende gevolgen voor het te voeren beleid. Timmer (1988) onderscheidt in dit proces een viertal fasen, die, naar de meest karakteristieke auteurs vernoemd, als volgt kunnen worden weergegeven.¹⁰

1. In de Mosher fase worden de voorwaarden gecreëerd voor de transformatie van een traditionele naar een door duurzame produktiviteitsgroei gekenmerkte landbouw. Invoering van nieuwe of verbetering van bestaande technologie vereist omvangrijke investeringen in onderzoek en infrastructuur,

institutionele wijzigingen, en een gunstig prijs- en marktbeleid. Ondanks deze inspanningen is er ruimte om per saldo hulpbronnen aan de landbouw te onttrekken omdat de rest van de economie nog gering van omvang is.

- 2. In de Johnston-Mellor fase wordt de produktiviteitswinst als gevolg van de eerdere inspanningen op breed terrein zichtbaar. Door een groeiend surplus is de landbouw in staat op substantiële wijze bij te dragen tot het algehele proces van ontwikkeling, direct via voedsel, arbeid, belastingen en besparingen, en indirect door ruilvoetbeïnvloeding ten gunste van de rest van de economie. De verhouding tussen landbouw en industrie kenmerkt zich door onevenwichtigheid, met name op de arbeidsmarkt, en is voorwerp van analyse in de duale-economie modellen.**
- 3. In de Schultz-Ruttan fase vindt in toenemende mate integratie van de landbouw met de rest van de economie plaats via verbeterde infrastructuur en beter functionerende en geïntegreerde markten voor arbeid en kapitaal. Deze integratie leidt tot grotere afhankelijkheid van het macro-economisch en handelsbeleid, en een geleidelijk verminderende betekenis van de traditionele instrumenten van structuurbeleid.**
- 4. In de Johnson fase is de landbouw geheel in de economie geïntegreerd en vervult een rol die in principe weinig verschilt van die van andere sectoren. De mate waarin verdere landbouwontwikkeling door marktkrachten dan wel door regulering en bescherming tegen concurrentie van**

buiten wordt bepaald, is in deze fase een netelig vraagstuk. Ter bescherming van de inkomens en matiging van het tempo van herstructurering in de landbouw, wordt niet zelden een prijs- en subsidiebeleid gevolgd dat hoge budgettaire kosten, aanmerkelijke marktverstoringen en grote nadelen voor derde landen met zich meebrengt. Het gemeenschappelijk landbouwbeleid van de EG is hiervan een treffend voorbeeld.

Onderschikking, verwaarlozing en onbekendheid

Was de wederzijdse afhankelijkheid tussen agrarische en industriële ontwikkeling in theorie bekend, de dominerende groeistrategie van de jaren vijftig en zestig beschouwde landbouw als instrumenteel en ondergeschikt aan industriële ontwikkeling. De eenzijdige nadruk op surplusonttrekking en de betrekkelijk geringe kennis van het proces van landbouwontwikkeling, bestempelen de landbouw in deze periode tot een verwaarloosde sector met geringe investeringsactiviteiten en een zich voortijdig tegen de landbouw kerende ruilvoet. De in deze periode grootschalig opgezette landbouwwerken in irrigatie en mechanisatie blijken vaak kostbare mislukkingen.²⁰

Dat een snel groeiende en vernieuwende landbouw aanmerkelijke surplusoverdracht mogelijk maakt, behoeft weinig betoog. Toegepast op een traditionele landbouw met lage opbrengsten zal surplusonttrekking, verwaarlozing van investeringen, en afwezigheid van technische vernieuwingen onvermijdelijk tot stagnatie, rurale armoede en voedseltekorten leiden. Thans beschikbare internationale gegevens lijken dit beeld te bevestigen. Gemiddeld bedroeg

het produktiviteitsniveau in de landbouw in ontwikkelingslanden in de jaren zestig nauwelijks de helft van het niveau in de thans ontwikkelde landen ten tijde van hun industriële revolutie. Tegelijkertijd is de produktiviteitsstijging in de landbouw in veel ontwikkelingslanden aanzienlijk achtergebleven bij de algemene produktiviteitsgroei.^{2 1}

Met name voor de armste ontwikkelingslanden heeft een laag tempo van landbouwontwikkeling in combinatie met snelle bevolkingsgroei ernstige consequenties. Door het hoge aandeel van de landbouw in de totale economische activiteit is geringe produktiviteitsstijging in de landbouw een belangrijke verklaring voor achterblijvende inkomensgroei. In rurale gebieden met een hoog aandeel in de bevolkingsgroei zal hierdoor niet alleen verdergaande verarming, maar tevens toenemende druk op het natuurlijk milieu optreden. Het ten opzichte van andere sectoren lage produktiviteitsniveau in de landbouw leidt ertoe dat geringe produktiviteitsgroei in toenemende inkomensongelijkheid resulteert. De sinds het midden van de jaren zeventig stagnerende en zelfs teruglopende produktiviteit in grote delen van de Afrikaanse landbouw illustreert deze gevolgen wel het meest dramatisch.

Voor de geringe betekenis die aan de landbouw werd toegekend kunnen verschillende redenen worden aangevoerd. Was het verstandig veel schaarse middelen aan te wenden voor een sector waarvan het relatieve belang altijd afneemt? Werd juist de landbouw internationaal niet geconfronteerd met een dalende ruilvoet die verdere uitvoerinspanningen

twijfelachtig maakt? Was het Sovjet model van snelle groei en indrukwekkende industrialisatie geen navolgenswaardig voorbeeld voor veel ongebonden landen? De eerder genoemde prijsinterventies leidden tot een voor de landbouw eveneens ongunstige binnenlandse ruilvoet: industriële protectie resulteerde in hoge industrieprijzen; marktregulering, belastingheffing en overwaardering van de munt betekende lage opbrengstprijzen voor de landbouw.

Voor een verklaring van deze factoren wijst Lipton op de politieke machtsstructuur die door een "urban bias" gekenmerkt wordt: "In tax incidence, in investment allocation, in the provision of incentives, in education and research: everywhere it is government by the city, from the city, for the city".^{2 2} Little (1982) benadrukt met name het ontbreken van inzicht in de factoren die de landbouw tot een speciale sector bestempelen.^{2 3}

Aard en omvang van de besluitvorming, het gedifferentieerd karakter van de produktiefunctie, en het familiebedrijf als meest voorkomende organisatievorm kunnen daarbij gemakkelijk tot een andere paradox leiden. Het zeer grote aantal producenten in de landbouw dat op betrekkelijk kleine schaal en in een vaak heterogene omgeving opereert, maakt directe regulering van de produktie zelden doelmatig zodat private besluitvorming zal overheersen. Prijssignalen zullen deze besluitvorming over wat en hoe te produceren in belangrijke mate bepalen.

Tegelijkertijd wordt de omgeving waarin deze besluitvorming plaats vindt in hoge mate bepaald door de resultaten van landbouwkundig onderzoek, rurale

infrastructuur, scholing en voorlichting, toegang tot essentiële inputs, krediet, en marktverhoudingen. De geringe omvang van het individuele landbouwbedrijf maakt dat in deze voorzieningen als "public good" door overheidsinterventie dient te worden voorzien. Dit geldt in het bijzonder voor de ontwikkeling, invoering en verspreiding van nieuwe technieken en variëteiten.

Herwaardering

Johnston en Mellor's (1961) klassieke bijdrage markeert aan het begin van de jaren zestig de kentering in de opvatting over de eigen rol van de landbouw in het proces van economische ontwikkeling. Deze kentering zal in de jaren zeventig tot volledige integratie van de landbouw in het ontwikkelings-economisch denken leiden bij de formulering van de herverdeling-met-groei strategie.

Van groot belang voor deze erkenning is Schultz' (1964) these van een in termen van inkomen en risico doelmatig opererende en op prijssignalen reagerende traditionele landbouw. Deze these impliceert dat op lange termijn blijvende produktiviteitsgroei slechts mogelijk is door capaciteitsvergroten investeringen in combinatie met verbeterde en nieuwe technieken gericht op hogere opbrengstverhoudingen. Ondersteunende instituties, voorzieningen en een juist prijsbeleid scheppen daarbij niet alleen voorwaarden voor, maar geven tevens richting aan de besluitvorming op basis van de verwachte aantrekkelijkheid van specifieke produkten.

Zorg om de voedselsituatie vestigt in de jaren zestig eveneens aandacht op de eisen die landbouwontwikkeling stelt, zij het met een zekere nadruk op de produktiekant. Hoe belangrijk deze ook is, terecht wijst Little erop dat een absolute prioriteit voor voedselproduktie even onwenselijk is als die voor industrialisatie een decennium daarvoor. Investerings dienen daar plaats te vinden waar deze maatschappelijk gewenst zijn, en niet op basis van de aard van een verhandelbaar produkt. Een produktieve landbouw ontleent zijn waarde primair aan het inkomen en de werkgelegenheid die deze in rurale gebieden schept en vasthoudt, niet omdat voedsel *per se* wordt voortgebracht. Strategische overwegingen en distributieproblemen zullen dit standpunt in de praktijk nuanceren.²⁴

Beter inzicht in de micro-economie van het besluitvormingsproces, het beschikbaar komen van nieuwe, hoogwaardige variëteiten, en het in deze periode prijsstimulerende effect van marktliberalisatie, schept in de loop van de jaren zeventig gunstige voorwaarden voor een snel toenemende voedselproduktie. Het sterk opbrengstverhogende en vrijwel schaal-neutrale karakter van de biologisch-chemische vernieuwingen, houdt in principe gunstige mogelijkheden in voor kleine landbouwproducenten en voor een groeiende rurale werkgelegenheid. De hieruit resulterende reële inkomensgroei en gelijkmatiger inkomensverdeling voorziet niet alleen in de behoefte aan betere voeding, maar schept tevens additionele vraag naar buiten de landbouw op arbeidsintensieve wijze voort te brengen produkten. In de jaren tachtig zal sterke daling van de internationale agrarische prijzen ernstige vragen oproepen over de verdere

wenselijkheid van liberalisatie. Niet zonder ironie kan daarbij op de ervaring van de succesvolle Oost-Aziatische ontwikkelingslanden worden gewezen, waar de industrie geringe maar de landbouw hoge protectie kent.

Het geconstateerde verband tussen belangrijke variabelen in het ontwikkelingsproces leidt ertoe dat landbouwontwikkeling als component van samenhangende rurale ontwikkeling wordt gezien. In deze visie, verwoord door onder meer Mellor en Johnston (1984), is een belangrijke rol voor speciale overheidsprogramma's weggelegd zoals investeringen in menselijk kapitaal, maatregelen ten behoeve van kleine producenten, en aan lokale agro-ecologische omstandigheden aangepast onderzoek. Verwacht wordt dat deze breedgespreide, unimodale ontwikkeling verdere dualisering binnen de agrarische sector zal kunnen voorkomen.

Bij deze toe te juichen integratie van landbouw in ontwikkeling ontbreken echter enige belangrijke elementen. Zo is meer aandacht gewenst voor het macro-economisch beleid, met name prijs- en wisselkoersbeleid, als conditionerend voor de uitkomst van landbouw- en rurale ontwikkelingsprogramma's.^{2 5} Meer aandacht verdient ook het op peil houden van de concurrentiepositie op internationale markten door tijdige investeringen in uitvoergewassen en een verschuiving van uitvoerbelasting naar grondbelasting. Te weinig is ook het toegangsbeperkend effect van gesubsidieerde landbouwinputs en kredieten op kleine producenten onderkend, waardoor kostenvoordelen meer dan proportioneel aan grote producenten ten goede zijn gekomen.^{2 6}

Nieuwe beleidsvragen doen zich gelden in verband met de verspreiding van moderne gewasvariëteiten. Bij ondeelbare landbouwinputs zijn gecompliceerde institutionele regelingen vereist om gebruik en eigendom te scheiden. Bij schaal-neutrale vernieuwingen blijken ongelijke toegang tot kennis en krediet en ongelijke uitgangssituaties de spreiding van voordelen sterk te bepalen.²⁷ De grootste zorg geldt hier overigens de geringe resultaten van de Groene Revolutie voor de regenafhankelijke landbouw in Zuid-Azië en Afrika.

Analytisch doen zich bij de interpretatie van de economische effecten van landbouwtechnische vernieuwingen niet zelden aanzienlijke problemen voor. De toenemende rol van markttransacties bij producenten en de prijsvoordelen voor netto voedselconsumenten die het gevolg zijn van deze vernieuwingen, werken in de gehele economie door. Met een partiële benadering vanuit huishouden, gebied of sub-sector kan dan niet meer worden volstaan, en is, ondanks operationele bezwaren, een algemeen-evenwichtsbenadering gewenst.

Bestuit

De evolutie van de rol van landbouw in het ontwikkelingsproces gedurende de afgelopen decennia, maakt het mogelijk in navolging van Timmer (1988) tot een drietal hoofdpatronen van landbouwwontwikkeling te concluderen. Deze hoofdpatronen, die overigens een sterke parallelliteit met het algemeen ontwikkelingsproces vertonen, kunnen als volgt worden gekarakteriseerd.

Voortbouwend op de zuiver instrumentele rol die in de jaren vijftig aan de landbouw werd toegekend, wijst de nieuw-klassieke, vrije-markt benadering op de maatschappelijke voordelen van snelle inkrimping van de landbouwsector bij relatief dalende landbouwprijzen als gevolg van snelle technische vooruitgang. Het door de overheid te volgen structuurbeleid legt een zekere nadruk op bevordering van onderzoek met het oog op de concurrentiepositie. Bescherming van de inkomens in de landbouw door prijsbeleid of andere maatregelen is in deze visie ondoelmatig, omdat de oplossing van dit probleem uitsluitend buiten de landbouw kan worden gevonden.

In sterk contrast hiermee staat de eerder besproken rurale ontwikkelingsbenadering, waarin grote nadruk wordt gelegd op de interactie tussen de landbouw en de rurale omgeving. Het structuurbeleid legt, naast andere programma's, het accent op investeringen in menselijk kapitaal en basisvoorzieningen. De simultane introductie van deze veelheid aan overheidsactiviteiten vereist echter strakke coördinatie en grote organisatorische inspanningen. Hoewel conceptueel interessant, zijn van met name gebiedsontwikkelingsprogramma's de resultaten teleurstellend en de kosten vaak hoog geweest.²⁸ Een minder complexe opzet met grotere concentratie op produktiviteitsverhogende kernactiviteiten lijkt betere perspectieven te bieden.

De erkenning dat in de landbouw niet alleen markten gebrekkig functioneren, maar directe overheids-interventie in veel gevallen eveneens geen garantie voor betere resultaten biedt, ligt aan de basis van de laatste benadering. Hierin wordt met behoud van

markten getracht door zorgvuldige interventies de uitkomst van het marktproces te beïnvloeden. Teleurstellende ervaringen in talloze ontwikkelingslanden met "parastatals" en "marketing boards", en resultaten van economisch onderzoek die wijzen op de sterke mate waarin rurale markten onvolkomen werken, illustreren het dilemma voor landbouwontwikkeling gericht op succesvolle integratie in de rest van de economie. Het bereiken hiervan vergt interventies ter verbetering van de signaalfunctie van markten door een daarop gericht prijs- en marktbeleid, een sterker accent op investeringen in rurale infrastructuur ter verlaging van productie- en transportkosten, en vernieuwing van rurale instituties.

Naast karakteristieke verschillen in nadruk, delen de genoemde benaderingen tevens in de ervaring van de afgelopen decennia: de noodzaak van zorgvuldig macro-economisch beleid, aangepaste en duurzame technologie, doelmatige infrastructuur, investeringen in menselijk kapitaal, institutionele versterking, en marktgerichtheid. Elke vorm van landbouwontwikkeling vereist daarom inzicht in de gecompliceerde combinatie van technologie, instituties, markten, publieke investeringen en andere overheidsinterventies. De vakgroep Ontwikkelingseconomie zal hieraan graag haar bijdrage blijven leveren.

SLOTWOORD

Mijnheer de rector magnificus, dames en heren,

In de brochure "In praise of peasants" van de vakgroep Ontwikkelingseconomie valt te lezen dat deze formeel is opgericht bij de onderwijsreorganisatie

van 1972. De beoefening van het vakgebied heeft echter vanaf de oprichting van deze instelling in 1918 plaatsgevonden, en wel onder de namen Indische en koloniale landhuishoudkunde, en landhuishoudkunde van de tropen en sub-tropen. U begrijpt dat ik in deze rijke traditie mijn afkomst uit de tuinbouw en verwerkende industrie zal koesteren.

Voor het onderwijs in de agrarische ontwikkelings-economie is aan de vakgroep een ruime taak toevertrouwd: van economie van het landbouwbedrijf, projectanalyse en -management, sectorale en regionale vraagstukken, tot nationaal- en internationaal-economische ontwikkelingen. Voor een toegepaste opleiding schept dit de niet geringe uitdaging om studenten naast vaardigheden een goed theoretisch inzicht bij te brengen. Het wel zeer liberale beleid ten aanzien van voorvereisten en vrije-keuze ruimte stelt daarbij een groot vertrouwen in de vrije markt voor onderwijselementen. Met ingang van dit academisch jaar verzorgt de vakgroep weer een volledig programma van 12 onderwijselementen, zodat vrije toetreding en volledige informatie in ieder geval verzekerd is.

Het onderzoek van de vakgroep beoogt toegepast en beleidsgericht te zijn. Waar mogelijk wordt met technische disciplines samengewerkt, zonder overigens de goede contacten met belendende maatschappij-wetenschappen tekort te doen. Ik hoop dat onze locatie in een "Lions' Fortress" daarbij niet op voorhand ontmoedigend werkt. Evenals het onderwijs bevindt zich het onderzoek thans in een proces van vernieuwing. Naar thema tekent zich geleidelijk een concentratie af rond de onderwerpen analyse en

ontwikkeling van landbouwsystemen, milieu-effecten en economische ontwikkeling, gewassenstudies en landbouwbeleid.

Leden van het College van Bestuur,

In 1726 schreef Jonathan Swift in "Gulliver's Travels": "And he gave it for his opinion, that whoever could make two ears of corn or two blades of grass to grow upon a spot of ground where only one grew before, would deserve better of mankind, and do more essential service to his country than the whole race of politicians put together". U zult inmiddels begrepen hebben dat de samenhang tussen techniek, economie en beleid wat gecompliceerder ligt. Een goed evenwicht tussen micro en macro benaderingen en tussen landbouwkundige en economische gezichtspunten, is essentieel voor een vruchtbare beoefening van de agrarische ontwikkelingseconomie. Ik ben u erkentelijk voor het in mij gestelde vertrouwen voor de verdere ontwikkeling van dit wetenschapsgebied. Met de daartoe uitgeruste staf zal ik mij inzetten deze taak naar beste kunnen te vervullen.

Hooggeleerde Franke en Jansen,

Of ik de mij opgedragen taak geheel zelf zal kunnen uitvoeren, moet ernstig betwijfeld worden, want daarvoor zou ik in uw beider voetsporen moeten treden. Met een zekere herschikking van taken in de vakgroep hopen wij het evenwicht tussen economie en landbouw voldoende in acht te hebben genomen.

Hooggeleerde leermeesters,

Voor het dagelijks genoeg dat de beoefening van de economie mij verschaft, wil ik vanaf deze plaats mijn leermeesters C.J. van Eijk en J. Tinbergen, en mijn promotor H.C. Bos bedanken. U heeft mij niet alleen gevormd in een periode waarin de kwantitatieve beoefening van de economie definitief in het onderwijs doorbrak, maar mij tevens een enthousiasme voor het vak bijgebracht dat mij nooit meer heeft losgelaten.

Curatoren, mededirectieleden en medewerkers van het Nederlands Economisch Instituut, oud-collega's van het Centrum voor Ontwikkelingsprogrammering,

Jarenlang heb ik met velen van u onderzoek verricht, missies naar ontwikkelingslanden uitgevoerd, of anderszins samengewerkt. Ik heb daar veel van geleerd, en dat ik mij nooit de knecht van twee meesters heb gevoeld, ervaar ik als een blijk van grote collegialiteit. Een bijzonder woord van dank geldt de jarenlange samenwerking met mijn naaste collega Loet Mennes. Met strategisch inzicht heb je, door je vertrek naar de FMO, mij wat steviger aan Rotterdam weten te binden.

Dames en heren leden van de associatie van economische vakgroepen,

Ik dank u voor de spontane wijze waarop u mij in uw midden heeft opgenomen, en voor de vrijwel dagelijkse contacten die we kunnen onderhouden. Speciale dank ben ik aan collega Jerrie de Hoogh verschuldigd voor de zorgvuldigheid, hartelijkheid en warmte waarmee

je mij en mijn vrouw in de LU gemeenschap hebt geïntroduceerd.

*Dames en heren leden van de vakgroep
Ontwikkelingseconomie,*

Toen ik kort na mijn benoeming te horen kreeg dat onze onderwijsoriëntatie bij Agrarische Economie zonder overleg was opgeheven, dat een tweetal formatieplaatsen op een totaal van zes vrijgemaakt moest worden, dat het onderzoek wat beter kon, en dat we naar andere huisvesting dienden om te zien, heb ik maar aangenomen dat het ontbreken van een psychologische test tijdens de selectieprocedure hiermee wel was rechtgezet. Dat we er gezamenlijk in zijn geslaagd de krimp te verdelen en een begin van hopelijk duurzame groei te realiseren, stemt mij buitengewoon erkentelijk.

Dames en heren studenten,

Met een roos in de vuist heeft u mijn komst twee jaar geleden luister bijgezet. Aan regelmatige contacten heeft het sindsdien niet ontbroken, ook al omdat er nog enige functies te vergeven waren. Dat u zich thans op drie verschillende wijzen tot ontwikkelingseconoom kunt specialiseren, zie ik als de best mogelijke bijdrage tot uw keuzevrijheid.

Geachte aanwezigen,

Het geduld waarmee u geluisterd heeft stel ik zeer op prijs. Het lijkt mij daarom meer dan gepast te besluiten met hen te bedanken die dit iedere dag

moeten opbrengen: mijn twee levendige kinderen,
maar bovenal mijn liefste vrouw.
Ik dank u voor uw aandacht.

1. Gedetailleerde schattingen zijn opgenomen in World Bank (1986 b).
2. Gegevens zijn ontleend aan World Bank (1989) en Singer (1988).
3. De karakterisering en interpretatie van de opeenvolgende perioden van economische ontwikkeling in de afgelopen veertig jaar steunt in sterke mate op de overzichtsstudies van Little (1982), Meier (1984) en Singer (1988).
4. Zie Meier (1984), p. 4.
5. Zie bijvoorbeeld Myrdal (1957) en Seers (1963).
6. Een nadere uitwerking geeft Lewis (1984).
7. Neo-klassieke en structuralistische benaderingen van ontwikkeling worden onder meer besproken in Little (1982), Baum and Tolbert (1985), Chenery, Robinson and Syrquin (1986), en Bardhan (1988). Arndt (1985) geeft een interessant overzicht van de oorsprong van het structuralisme.
8. Rosenstein-Rodan's (1943) "big push", Nurkse's (1953) "balanced growth" en de Harrod-Domar groeimodellen, om enige bekende voorbeelden te noemen, geven aan de rol van kapitaalaccumulatie *cum* industrialisatie in ontwikkelingslanden een eerste theoretische basis.
9. Voor een nadere analyse van de evolutie van het begrip ontwikkeling, zie Little (1982) en Sen (1988).
10. De nadruk in de jaren zeventig op vraagstukken van herverdeling en basisbehoeftevoorziening impliceert niet dat men zich van deze problemen in relatie tot het groeiproces in de voorafgaande periode minder bewust was. Zie hierover Bhagwati (1984, 1988).
11. De structuralistische theorieën van Prebisch en Singer vormen in met name Latijns-Amerika het

uitgangspunt voor meer radicale theorieën over ontwikkeling. Bij het structuralisme ligt de nadruk op "ongelijke" ontwikkeling als gevolg van asymmetrie in produktie- en handelsverhoudingen tussen arme en rijke landen. Neo-Marxisten en afhankelijkheidstheoretici wijzen op exploitatie en "ongelijke ruil" in het internationaal handelsverkeer tussen centrum en periferie, en op het unieke karakter van de economische structuur in ontwikkelingslanden als gevolg van een langdurig proces van onderschikking aan externe belangen.

Door belangentegenstellingen en ongelijke machtsverhoudingen wordt de mogelijkheid van zelfstandige ontwikkeling in deze radicale visie ten eerste betwijfeld, tenzij aan verregaande institutionele hervormingen van nationale en internationale aard wordt voldaan (interne machtshervorming, "delinking" uit het internationale systeem, individuele en collectieve "self-reliance", Nieuwe Internationale Economische Orde). Voor een overzicht van meer recente neo-Marxistische bijdragen op verschillend terrein aan de ontwikkelings-economie wordt verwezen naar Bardhan (1988).

12. In casu macro-economisch beleid, programma's van overheidsinvesteringen en -uitgaven ten behoeve van sectoren en doelgroepen, institutioneel kader voor een meer marktgericht prijs- en stimuleringsbeleid, en professionele projecten- en programmabeoordeling.
13. Geciteerd in Meier (1987), p. 8.
14. Genoemde factoren en het verloop van de belangstelling voor het vak aan universiteiten inspireren Hirschman (1981) tot zijn kritisch

essay "The rise and decline of development economics". Hirschman's gelouterde bijdrage ("We may have gained in maturity what we have lost in excitement") leidt tot een uitvoerige discussie over de stand van zaken van de economische theorie van de ontwikkeling, met bijdragen van onder meer Sen (1983), Lewis (1984) ("Development is not at its most spectacular, but it is alive and well"), Bhagwati (1984, 1988), en speciale uitgaven van *World Development* (1982, 1983, 1986) en het *Journal of Development Economics* (1986).

Een fraai overzicht van neo-klassieke, structuralistische en neo-Marxistische benaderingen van diverse gebieden van de ontwikkelingseconomie geeft Bardhan (1988). Ofschoon de drie benaderingen ogenschijnlijk zeer uiteenlopend zijn, is Bardhan van mening dat een opvallende mate van methodologische overeenkomst tussen de meer geavanceerde versies hiervan bestaat.

15. Chenery, Robinson and Syrquin (1986), ch. 1.
16. Singer (1988), p. 51.
17. Structurele aanpassing beoogt een productie-
verhogende heroriëntatie van economische
activiteiten middels wijzingen in fiscaal,
monetair, handels- en sectoraal beleid, in
regelgeving en in instituties, gericht op
verandering in relatieve prijzen en in niveau
en structuur van de bestedingen (vgl. World Bank
(1989), p. 10).
18. Zie World Bank (1989), ch. 1.
19. Timmer (1988), in het bijzonder pp. 279-283.
20. Zie Little (1982), pp. 106-107.

21. Bairoch (1975), pp. 40-41 en Timmer (1988), pp. 285-287.
22. Lipton (1977), p. 68.
23. Genoemd kunnen onder meer worden a) het zeer grote aantal besluitvormers als gevolg van de relatief kleine bedrijfsgrootte, b) de veelheid van beslissingen die het produktieproces vergt, c) de verschillende rechtsvormen van grondgebruik die voorzien in scheiding van eigendom en bewerking, d) de kosten die optreden bij scheiding van arbeid en leiding, e) de seizoensgebondenheid van het produktieproces, f) de ruimtelijke spreiding van landbouw-activiteiten en gevolgen voor transport, opslag en distributie, g) de agro-ecologische verscheidenheid in omgevingsfactoren, h) risico en onzekerheid door weersinvloeden op de opbrengst, i) de verbonden besluitvorming over produktie en consumptie bij het gezinsbedrijf, j) de noodzaak om landbouwkundig onderzoek en ondersteunende voorzieningen buiten het naar financiële draagkracht beperkte individuele landbouwbedrijf te organiseren. Voor een uitvoeriger behandeling wordt verwezen naar Timmer (1988).
24. Zie Little (1982), p. 163 e.v.
25. Voor voorbeelden hiervan wordt verwezen naar het *Annual Review of Project Performance Results* van het Operations Evaluation Department van de Wereldbank.
26. Voor een uitvoerig overzicht, zie World Bank (1986 a), chs. 4 en 5.
27. Lipton en Longhurst (1985) geven een gedetailleerd overzicht van deze problemen voor producenten, arbeiders en consumenten.

28. Zie World Bank (1988) voor Wereldbankervaringen met rurale ontwikkeling sinds het midden van de jaren zestig.

LITERATUUR

- Arndt, H.W. (1985), "The Origins of Structuralism", *World Development*, 13 (February): 151-159.
- Bairoch, P. (1975), *The Economic Development of the Third World since 1900*, Berkeley, University of California Press.
- Bardhan, P. (1988), "Alternative Approaches to Development Economics", in H.B. Chenery and T.N. Srinivasan, *Handbook of Development Economics. Volume I*, Amsterdam, North-Holland.
- Baum, W.C. and S.M. Tolbert (1985), *Investing in Development*, New York, Oxford University Press.
- Bhagwati, J.N. (1984), "Development Economics: What Have We Learned", *Asian Development Review*, 2 (No. 1): 23-38.
- Bhagwati, J.N. (1988), "Poverty and Public Policy", *World Development*, 16 (May): 539-555.
- Chenery, H.B., S. Robinson and M. Syrquin (eds.) (1986), *Industrialisation and Growth: A Comparative Study*, New York, Oxford University Press.
- Chenery, H.B. and T.N. Srinivasan (eds.) (1988), *Handbook of Development Economics, Volume I*, Amsterdam, North-Holland.
- Hirschman, A. (1981), "The Rise and Decline of Development Economics", in *Essays in Trespassing: Economics to Politics and Beyond*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Johnston, B.F. and J.W. Mellor (1961), "The Role of Agriculture in Economic Development", *American Economic Review*, 51 (March): 566-593.
- Journal of Development Economics* (1986), "Symposium on New Directions in Development Theory", 22 (June).

- Lewis, W.A. (1954), "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour", *Manchester School of Economic and Social Studies*, 22 (May):139-191.
- Lewis, W.A. (1984), "The State of Development Theory", *American Economic Review*, 74 (March): 1-10.
- Lipton, M. (1977), *Why Poor People Stay Poor: Urban Bias in World Development*, London, Temple Smith.
- Lipton, M. and R. Longhurst (1985), "Modern Varieties, International Agricultural Research, and the Poor", CGIAR, Study Paper No. 2, Washington D.C., The World Bank.
- Little, I.M.D. (1982), *Economic Development: Theory, Policy, and International Relations*, New York, Basic Books.
- Meier, G.M. (1984), *Emerging from Poverty*, New York, Oxford University Press.
- Meier, G.M. (ed.) (1987), *Pioneers in Development. Second Series*, New York, Oxford University Press.
- Mellor, J.W. and B.F. Johnston (1984), "The World Food Equation: Interrelations among Development, Employment and Food Consumption", *Journal of Economic Literature*, 22 (June): 531-574.
- Myrdal, G. (1957), *Rich Lands and Poor*, New York, Harper and Brothers.
- Nurkse, R. (1953), *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, Oxford, Basil Blackwell.
- Prebisch, R. (1950), *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*, New York, ECLA.
- Rosenstein-Rodan, P. (1943), "Problems of Industrialisation in Eastern and South-Eastern Europe", *Economic Journal*, 53 (June-September): 202-211.
- Schultz, T.W. (1961), "Investment in Human Capital", *American Economic Review*, 51 (March): 1-17.

- Schultz, T.W. (1964), *Transforming Traditional Agriculture*, New Haven, Yale University Press.
- Seers, D. (1963), "The Limitations of the Special Case", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 25 (May): 77-98.
- Sen, A. (1983), "Development: Which Way Now?", *Economic Journal*, 93 (December): 745-762.
- Sen, A. (1988), "The Concept of Development", in H.B. Chenery and T.N. Srinivasan, *Handbook of Development Economics. Volume I*, Amsterdam, North-Holland.
- Singer, H.W. (1950), "The Distribution of Gains Between Investing and Borrowing Countries", *American Economic Review*, 40 (May): 473-485.
- Singer, H.W. (1988), "Lessons of Post-War Development Experience, 1945-1988", forthcoming in *A Dual World Economy*, Groningen, Wolters Noordhoff.
- Timmer, C.P. (1988), "The Agricultural Transformation", in H.B. Chenery and T.N. Srinivasan, *Hand-book of Development Economics. Volume I*, Amsterdam, North-Holland.
- World Bank (1986 a), *World Development Report 1986*, New York, Oxford University Press.
- World Bank (1986 b), *Poverty and Hunger: Issues and Options for Food Security in Developing Countries*, Washington D.C.
- World Bank (1988), *Rural Development: World Bank Experience, 1965-86*, Operations Evaluation Department, Washington D.C.
- World Bank (1989), *World Development Report 1989*, New York, Oxford University Press.
- World Development (1982), "Analysing Disequilibrium in Developing Countries", 10 (December); (1983), "Economic Development and the Development of

Economics, 11 (October); (1986), "The Methodological Foundations of Development Economics", 14 (February).